
ANDRIĆEVI ESEJI O NJEGOŠU

Lidija Vukčević

The author writes about nine short essays of Ivo Andrić on Njegoš. Some were written on the occasion of jubilees dedicated to Njegoš, whereas some were written as comments during the reading of works of this great Montenegrin writer and thinker.

Kritika Ive Andrića o Njegošu oblikovana je u devet kraćih eseja. Neki su pisani povodom godišnjica Njegoševih a neki su vjerojatno posljedica Andrićevih komentara uz čitanje Njegoša. U izdanju Sabranih djela, knjiga II, eseja ogleđa i članaka, pod glasovitim naslovom Andrićeva govora povodom dodjele Nobelove nagrade, *Umetnik i njegovo delo* esejima o Njegošu pripada počasno uvodno i prvo mjesto. Nakon Njegoša dolazi Vuk Karadžić a obojica pod zajedničkim naslovom *Večna prisutnost*. Nijedan od Andrićevih eseja o Njegošu ne studira neko cjelovito određeno književno djelo ovoga pisca. Andrić promatra Petra I. Petrovića Njegoša u svjetlu neke, rekli bismo, unaprijed zadane poetike: prvi je esej posvećen Njegošu kao junaku kosovske misli, kako glasi i njegov naslov, drugi osvjetljava Njegošev boravak u Italiji, treći studira bilješke Ljube Nenadovića o tom boravku, četvrti govori o Njegoševoj čovječnosti, peti meditira o svjetlosti Njegoševa djela, šesti kazuje o

Njegošu kao piscu, sedmi govori o vječnoj prisutnosti pjesnikovoju, osmi određuje pjesnikov odnos prema kulturi a deveti rasvjetljava manje poznate momente iz Njegoševe prepiske.

Andrićevi eseji nisu ujednačeni ni esejističkom dikcijom, ni autorskom znatiželjom, ni umjetničkom snagom. Jedni su pisani apodiktiki, drugi s emfatičkim oduševljenjem. Treći su intonirani svečarski, jubilarno. Ono što im je zajedničko i pojavljuje se kao jedinstvena stilska konstanta jest izostajanje tipično andrićevske točke gledišta: hladnoće, strogoće, suzdržanosti u promatranju i kazivanju.

Čini se kao da je Andrić želeći se približiti romantičarskom idealu pjesnika i književnog barda uspostavio neku vrstu empatijskog odnosa prema Njegošu. Stoga je odabrao „romantičarski“ ton svojeg esejističkog kazivanja, u duhu s Njegoševim načinom pisanja.

Na taj je način približio Njegoša čitatelju, ali se približio is am velikom uzoru književnosti XIX. stoljeća.

Uvodni esej pod naslovom *Njegoš kao tragični junak kosovske misli* pun je apriornih i apodiktikih iskaza. Sugeriran tezom u naslovu eseja, tekst se razvija i raste u smjeru konzekvencija ideje da je u kosovskom mitu „početak i kraj Njegoševe drame“, i da je Njegoš sam „prototip kosovskog borca“. Nasljeđujući književni kod romantizma, Andrić se iskazuje njegovom stilematikom:

„I kao pesnik i kao vladalac i kao čovek on je čisto oličenje kosovske borbe, poraza i nesalomljive nade“.

I kao dokaz svom inicijalnom apodiktikom frazemu podastire tezu:

„Ova je drama počela na Kosovu“.

Andrić se koristi brižljivim načinom književnog filologa, napominjući da je riječ *Kosovo* uz riječ *Bog* najčešće upotrijebljena riječ u *Gorskom vijencu*. Ova naizgled bezazlena, pozitivna ideja gotovo da ima nesagledive semantičke posljedice i potencijale. Ona je, naime, vrlo blizu konstatacije da dvije riječi

- *Kosovo* i *Bog* - nose sav značenjski i filozofski potencijal teksta, i time zapravo, čine dvije osovine, dvije jednakopravne poluge na kojima počiva književno djelo *Gorski vijenac*. Proširujući opseg značenja poetskog inventara, Andrić nešto dalje tvrdi:

„Ali nisu samo misao i poezija predeli za kosovsku tradiciju. Ona je za Njegoša život sam“.

Time esencijalno proširuje do egzistencijalnog. Ovo semantičko, pa stoga i ontološko proširivanje vidljivo je i u drugim andrićevskim čitanjima Njegoša. Da bi argumentirao svoju tvrdnju - jer ne zaboravimo, Andrić je ne samo pisac, beletrist i esejist, već i brižni histor -navodi momente iz Njegoševe prepiske s Rusima i Turcima, gdje je gotovo u pravilu inicijalna fraza u tekstu pisma:

„Od padenija našeg carstva“.

Smatram da Andrićev argument nije i najčvršći. Najprije stoga što kultura XIX. stoljeća, kao uostalom i galantnog stoljeća, njeguje u korespondenciji, nadasve diplomatskoj, neka stalna mjesta, topose, koje zatim varira, opetujući ih u mnogim inačicama.

Idući dalje u svojim apriorizmima Andrić tvrdi:

„I samo u toj svetlosti razumljivi su sudbina i delo Njegoševo“.

Ovako apodiktične Andrićeve teze uskraćuju mogućnost poliperspektivnosti u poimanju Njegoševa djela.

Bez neke vrste teorijske polifonije nemoguće je čitati i razumjeti romantičnog pjesnika. Smatramo da je Andrić u namjeri da se približi i razumije Njegoša vladara, ne samo pjesnika, morao nasljedovati romantičku emfazu i donekle hiperbolu, kazujući o velikom pjesniku romantizma ovako:

„Od tog trenutka, u premladom knezu, koji će se pokazati kao bogomdan pesnik i uman vladalac, odigravaće se niz tragičnih sukoba koji će ogorčati i prekratiti njegov život, ali i izoštriti njegovu misao i podići njegov duh do visina do kojih se uzdižu samo najviši i najbolji duhovi sveta“.

U argumentaciji koja slijedi Andrić afirmira zanimljivu tezu o trojstvu Njegoševe ličnosti: vladike, vladaoča i pesnika, kako kaže. I Njegoševi suvremenici bili su svjesni troobraznosti autorove pojave a i sam pjesnik u nešto drugačijoj verziji ponavlja zapažanja Sime Milutinovića i Medakovića - da je varvarin među knezovima i knez među varvarima - dajući tako još jedan dramatski ton svojem pozivu pjesnika, vladara i knjaza crnogorskog.

Nastavljajući dalje i proširujući svoja zapažanja o „trojedinom“ Njegošu, Andrić napominje o pjesnikovoj „visokoj misli i velikoj preosetljivosti“, koje su „u sudaru sa stvarnošću“.

Ova u osnovi antitetična konstatacija izvjesna je priprema za ideju o Njegoševu agnosticizmu i pesimizmu koji su posve u duhu poetičkih koncepcija romantizma.

Zamjećujemo kako je Andrićeva kritika Njegoša utemeljena u dobroj mjeri biografski, pa je u tom smislu on anticipator novije i moderne američke kritike, koja se oslanja na biografski znak i važnost životopisa u piščevu djelu. Međutim, Andrić je odveć pronicljiv kritičar da bi se zadržao samo na kodu biografije.

Lucidan u svojim detekcijama prethodnika nove tradicije, Andrić Njegoša tumači njim samim, njegovom poezijom. Evo kako objašnjava glasoviti stih *Vijenca*:

„Neka bude što biti ne može“:

„nije nigde ni u poeziji sveta ni u sudbini naroda našao strašnije lozinke“.

Njegošev filozofski ali u isti mah vrlo intiman stih - u pogledu konstitucije tragičnog glavnog protagonista djela vladike Danila - Andrić tumači kao izraz „samoubilačkog apsurd“, odnosno „pozitivnog nihilizma“.

Je li to Andrić čitao Njegoša ipak iz perspektve filozofije egzistencije XIX. i XX. stoljeća?

Držimo da je naprotiv, navedeni stih posljedica unutarnjeg dinamizma drame koja se s tom *lozinkom* počinje rastvarati, ali

i izvjesnog kolektivnog vitalizma koji se u samorefleksiji autora počinje aktualizirati. Drugačije kazano: iz prostora potencijalnog, mogućeg *djelatno* se seli u prostor historijskog, stvarnog.

Svakako da se gospodar Crne Gore i njen najveći pjesnik XIX. st. morao kretati unutar tragično zadanih koordinata putanje svoje sudbine i sudbine svoga naroda. Kako su ova dva pola tragično antitetički suprotstavljena u njegovoj ličnosti tako ih i Ivo Andrić sagledava u njihovoj dvoznačnosti:

„Njegoševa borba odigrava se istovremeno na dva plana, na fizičkom i duhovnom, na nebeskom i zemnom.“

Mitski smisao ove borbe Andrić kritičar vidi i u autorskoj konstataciji pjesnika:

„Sam sam i mučenik na ovim stijenama, kao Prometej na Kavkazu“.

Premda konfesionalnost Njegoševa priznanja premašuje i romantičarsku poetiku, dotičući načas i onu klasicističku, značajnija je kroz snagu i svjesnost samopromatranja Njegoševa, nego po silini usporedbe. Autorefleksija koja spoznaje pjesničku ulogu, upotreba simbola ukradene vatre, vrijednost i smisao žrtve, opravdavaju Andrićevu tezu o Njegošu kao iznimnoj pojavi kulture i književnosti XIX. stoljeća. Moderni nobelovac u romantičarskoj borbi sa stihijom vidi skriveni semantem „sudara dviju stihija, Istoka i Zapada“. Govoreći o iznimnosti pojave koja stoji na raskršću dviju civilizacija, proširuje svoj ogled ključnom i tipično andrićevskom univerzalističkom stilizacijom:

„U tu borbu stihija bili su zavitlani i bačeni svi... sa istim smislom, istim junaštvom i istom verom u pravednost svoje stvari“.

Andrić kao filozofski nastrojen pisac ne propušta nijednu priliku u kritici Njegoša da ne izloži svoje ne samo literarne i poetičke ideje i opservacije, već i političke stavove. Jedno od središnjih mjesta Andrićeva tumačenja Njegoša jest pismo koje pjesnik upućuje skadarskom veziru Osman-paši. Vrlo brižljivo Andrić analizira ovaj tekst, pomno ga studirajući i navodeći pismo

u integralnom obliku. Kao najavu citata pisma Andrić zamjećuje da je ono „smelo i proročansko“, ali i „vrlo malo poznato pismo“. Dalje Andrić kaže kako se u njemu „iza fasade dinarske retorike i obligatnog cnogorskog patosa krije velika i tragična istina naše istorije i odražava kosovska koncepcija Njegoševog poziva“.

Pretpostavljamo da je Andrić odabrao epistolarni tekst kako bi jednostavnije afirmirao svoju inicijalnu i apodiktičnu tvrdnju o kosovskoj dimenziji njegoševske misli.

Međutim, Njegoševo pismo pokazuje i neke druge znatne osobine: visok stupanj autorove obrazovanosti i prosvijećenosti, argumentaciju i izgradnju teksta koje su utemeljene povijesno, filozofski i lingvistički. Točno je da je tzv. svjetski duh u XIX. stoljeću obuhvaćao i uključivao različite semantičke perspektive. *Poliperspektivnost kazivanja* teško je bilo ostvariti u jednom strogo zadanom i ograničenom žanru kao što je diplomatsko pismo.

Doista je zanimljivo promatrati kako jedan gotovo dokumentaristički žanr Njegoš pretvara u politički, moralno i filozofski intoniran *literarni tekst*, naročito na ravni ideja i njihovih stilskih uobličenja.

Već na samom početku svoga pisma kao da se Njegoš tonom izravnog kazivanja odlučuje za metaforičku igru koju mu je nametnuo vezir svojom ciničnom primjedbom o „neopranim srcima“. Njegoš odgovara: „s neljudima prinuđen je čovjek da se neljudski vlada“. Ovim se iskazom gotovo izravno nastavlja na svoj poemem iz *Gorskoga vijenca*, vrlo dobro poznat u južnoslavenskim književnostima i kulturama: „zlo činiti onome ko zlo čini tu zločina nema nikakvoga“.

Navodimo ovaj paralelizam kao potvrdu naše teze o neproturječnoj antitetičnosti Njegoševе poetike. Uz to, za razliku od Andrića, mislimo da biografsko trojstvo Njegoševе ličnosti - uloge pjesnika, vladike i kneza - nije moralo biti samo i isključivo paradoks javnog i osobnog, političkog i poetskog. Kao što su

nerješive aporije u logici, područje stvarnosti zasićeno je nemogućim proturječjima kojih je mladi vladar morao biti svjestan. U praksi njegove stvarnosti na djelu su ne samo tri oblika jedinstvenog entiteta i egzistencije, već je prisutan i generativni *elan vital*, iz kojeg se razvijao autorov stvaralački genij.

Ilustracije radi: da nije bilo *tragičnog izbora* protagonista vladike Danila u odluci za istragu poturica u najpoznatijem djelu Njegoševu, ne bi bilo ni neprekidnog promišljanja, zdvajanja, skepse, tipične za kršćanske sumnje u moralnost ovakve odluke. Niti bi takav tragični izbor imao za posljedicu i bolnu refleksiju u ispravnost istrage; ona postaje središnje mjesto *Gorskog vijenca*. Moralno, filozofsko, pa stoga i poetičko.

Ako i rezonira kao retorička igra, ova dvojba dvostruko projiciranog autora/naratora, njegovi tragični izbori u funkciji su dramske tenzije. U formi diplomatskog pisma Njegoš namiruje svoju egzistencijalnu osamu pisca i vladara. Onu istu osamu koju u drugačijim okolnostima iskazuje ovako: „Ja sam inokosan, ja sam sirak“.

Izravnost tona kazivanja, eksplicitnost koja se ne libi intimnosti, rijedak je primjer u romantičarskoj literaturi. Čak i kada je riječ o strožem žanru pisma. I posebno kad je ono diplomatskog i povijesnog karaktera. Naizmjenično podizanje i spuštanje tona i načina kazivanja u ovome pismu nije sasvim u duhu diplomatskih namjera autora. S druge strane, dinamičnost njegove literarnosti nezatomljiva je. Ujedno je pismo vrlo plodotvoran primjer romantičarskog stila koji voli kontrast i antitezu, metaforu i alegoriju.

Da bismo ilustrirali tipičnu, njegoševsku povišenosti tona donosimo jednu metaforizaciju:

„Crna Gora biće do vijek almaz u vitešku krunu“.

Čini nam se da Andrić propušta neke važne okolnosti historijskog konteksta kad se usredotočuje samo na, kako je on naziva „čeličnu shemu kosovske misli“. Krećući se unutar svoje

misaone zamke, Andrić možda i nesvjesno podliježe romantičarskoj poetici kad u jednoj opasci napominje:

„Život je i za njega, kao za stare Germane, jedino i isključivo rat“.

Navodeći još jednom autorovu refleksiju o sebi kao varvarinu među knezovima i knezu među varvarima, Andrić je naziva *oprečnom egzistencijom*, smatrajući da je na djelu „tragično proturjeđe“. Bliži smo ideji da je na djelu *plodotvorni paradoks* koji je bio utoliko plodotvorniji koliko bio proturječniji. Naravno, Andrić je bio duboko svjestan njegoševske poetike i literarnosti i na mnogim mjestima u svojim esejima Njegoševo književno djelo prikazao kao najbolje na ovom jeziku, ili kako kaže: „po vrednosti ogromno Njegoševo delo“.

Istodobno Andrić ne propušta nijednu priliku da bi argumentirao svoju inicijalnu argumentaciju - poetem o kosovskoj misli kao središnjoj u Njegoševoj poetici.

Tako na primjer kaže da su *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali* „isključivo postavljeni u službu kosovske misli“, da bi već u sljedećoj tvrdnji promišljao ovako:

„Pa i sama *Luča mikorokozma* iako sva od metafizičkih preokupacija, nije bez veze s njome: i preko podvesnih aluzija i analogija“.

Ovakve konstatacije po svojoj su prirodi ekskluzivne i apriorne. Najprije stoga što na temelju jedne refleksije isključuju sve ostale i sugeriraju sve sljedeće. Ujedno oslabljuju Andrićevu ozbiljnu zadubljenost u Njegoševo djelo. Ponavljamo, kao da Andrić previđa Njegoševo poetičko mnogoglasje, pa vlastitij kritici uskraćuje poliperspektivnost. Shvatiti Njegoševo djelo kao prototip kosovske sudbine nije sasvim utemeljeno već i s historijskog stanovišta.

To bi značilo revolucionarnost XIX. stoljeća, njegovu buku i bijes, ne samo staviti u drugi plan ili ostaviti po strani, već i sasvim isključiti. Lišiti XIX. vijek njegove konkretne povijesne pozornice znači lišiti ga i njegove književne scene.

Njegoševo djelo, ne samo u krucijalnom epu, već i drugim djelima, aludira na proturječno XVII. stoljeće već i izravno polemizira s njim. Čak i tada kad se čini da ga problematizira iz perspektive nekog drugog vremena, kao što to čini u *Gorskome vijencu*.

Andrić svodi mnogostrukost njegoševskog filozofskog znaka na jednu i jedinstvenu refleksiju koja je sadržana u temeljnoj ideji o kosovskom mitu kao središnjem misaonom i moralnom stožeru oko kojeg se okuplja sva ostala filozofska građa Njegoševe poezije. Smatramo takvo shvaćanje donekle nepravednim prema Njegoševu književnom djelu.

Naravno, nemamo pravo nijekati simboličku snagu kosovskog mita i njegovih odjeka u XIX. stoljeću. Pjesnik Njegoš plodotvorno ih je koristio kao sistem simboličkih, alegorijskih, metaforičkih tehnika kojima naznačuje ono što bi se moglo dogoditi ukoliko se ne uzme u obzir ono što se uistinu već dogodilo, rečeno jezikom aristotelovske poetike.

Ipak, njegoševski filozofem uključuje i mnoge druge mitopoteleme. Antičke i atičke, i nacionalne i plemenske, i evropske i univerzalističke, mikrokozmičke i kozmičke.

Andrić kao da previđa ove aspekte Njegoševe misli i čvrsto se drži uvriježenog mjesta o mnogostoljetnom ehu kosovske tragedije.

U tekstu koji slijedi u Andrićevim esejima o duhovnosti Njegoševa pjesništva i koji je gotovo izravan nastavak njegovih primjedbi o pjesnikovoj nepozvanosti za vladiku i svećenika, stoji:

„U celoj našoj književnosti mi nemamo poezije koja bi bila bliža Bogu i koja bi to bila na uzvišeniji način. To je za nas dosta, jer to je sve“.

Ovako jednostavna, sažeta konstatacija kojom nobelovac u poziciji kritičara vlastite književne tradicije prikazuje kako se može govoriti jednostavnim načinom o religioznosti njeboševskog pjesništva, bez dvojbi i bez usporedbi, stavlja vladiku i pjesnika u sam vrh umjetničkog ostvarenja na svom, ili kako

on kaže, našem jeziku. Zanimljivo je promatrati kako andrićevski izraz raste u svojoj emfatičkoj frazi: od apodiktične ali stilski gotovo neutralne afirmacije o poeziji koja je najbliža Bogu Andrić gradacijom nijansira prema semantičkoj univerzalizaciji gdje govori o Njegoševoj poeziji koja je nesravnjiva s drugima, da bi poentirao frazom koja ponovo zadobiva oznake gnomskog izraza. Svjestan Njegoševa genija Andrić ga vidi kao goetheovskog junaka. Dakle sasvim unutar romantičarskog koda:

„Tragedija čiji tok pratimo, ima svoje trenutke pomračenja i njen junak trenutke svoje slabosti“.

Ili:

„Tragedija završice se kao svaka tragedija: propašću glavnog junaka i docnije, pobedom njegove misli“.

Gledano tako, u rasvjeti romantičarskog poimanja tragedije, Njegoševo djelo još se više uvećava i dobiva na svojoj prometejskoj snazi. Kako bi upotpunio i zaokružio svoju goetheovsku analogiju, Andrić naziva pjesnikova sudruga Ljubu Nenadovića Njegoševim Eckermannom. Paralela upućuje na najmanje tri stvari: prvo, da Andrić nije smatrao najrelevantnijima književne medije, jezik, kulturu i književnu povijest u svojoj usporedbi. Jer Goethe izrasta iz znatno veće književne tradicije od one koja prethodi Njegošu. Andrić ih svejedno stavlja u ravnopravan položaj. Drugo, Andrić sasvim zapostavlja veličinu Goetheova opusa spram Njegoševa. Ova konzekvencija također nije bez važnosti i književnohistorijskih omjera. Treće, Andrić se ne obazire na neposrednu prethodnicu klasicizma u većini evropskih literatura koju je Njegoš morao sam nadoknaditi svojim djelom. Goethe je neposredni izdanak klasicističkih strujanja, koje su prepoznatljive u njegovu ranom sentimentalizmu. U tome smislu, smislu velikih romantičarskih analogija, Andrić koristi i Nenadovićevu primjedbu o Njegošu koji je „sumoran kao Byron“, da bi što potpunije mogao graditi svoju *romanticističku kritiku* Njegoša unutar sljedećih zadanih koordinata romantičarskih prosedea:

Njegoš je iznimni, nadareni, nesretni i tragični genij. Sam je i povijesni i donekle literarni lik, determiniran romantičnim fatumom svoje sudbine kratkog života i prerane smrti.

Goetheovski i byronovski je zadan pa je stoga ne samo tragični protagonist svoga vremena obilježen svjetskom boli, već i tragični duhovni i svjetovni vladar jednog tragičnog naroda.

Njegoševa pocijepanost vladike i gospodara, mitropolita i kneza, još je jedan prilog za biografiju tragičnog i proturječnog genija koji je pjesnički talent morao dijeliti s vladarskim i duhovnim pozivom.

Crnogorski pjesnik prva je pojava u nacionalnoj književnosti modernoga doba koja nadilazi svoje vrijeme nagovještajući romantizam XIX. stoljeća, ali i mnoge književne postupke realističke i simbolističke književnosti ovih prostora.

Njegoš je također prva pojava svjetske književnosti na prostoru južnoslavenskih literatura, pjesnik koji svojim djelom nadmašuje svoje doba a svojim poetskim i filozofskim znakom osvjetljava i naše vrijeme.

Uz ove konstatacije, kojih je Andrić svjestan, napominjući ih u nešto manje eksplicitnom obliku navodimo i jednu odliku Njegoševa pjesničkog genija koja je promakla našem nobelovcu. Svevremenost i sveprisutnost pjesničkih ideja u Njegoševom poetskom djelu.

Njegoš ne promišlja samo kozmopolitizam svoga vremena. On proročanski najavljuje nova vremena koja će uslijediti, sabirući ih antičkom mitografijom, srednjevjekovnim misticizmom, grčkom dijalektikom u novovjeku osjećajnost i moderitet. Stoga njegove povijesne dileme i danas čitamo kao globalne: najavljuju XX. stoljeće koje ni s novim milenijem nije završilo. Pažljivo promatrajući univerzalnu partikularnost – da se izrazimo paradoksom - Njegoševe misli, i naše vrijeme mogli bismo iščitavati na nov način.

Zapažamo također da je Andrić u svojim esejima o Njegošu odstupio ne samo od uobičajene i akademske kritike pozitivistički

utemeljenje, već se donekle udaljio i od vlastite književne tehnologije koja je vrlo prepoznaljiva. Izostali su prividna hladnoću i objektivacija pripovijedanja i opažanja, glavni znakovi Andrićeva pisma. Ponesen stvarnom veličinom Njegoševa romantičnog genija, Andrić je, ispisujući svoju kritiku utemeljenu biografski, povijesno i filozofski, nerijetko svoj ton kazivanja uzdizao prema emfatičkoj frazi da bi svojom poznatom tehnikom univerzalizacije tražio stvarnu mjeru veličine Njegoševa rukopisa.

Shvaćamo to najprije kao vraćanje duga vlastitoj književnoj i umjetničkoj tradiciji. Dakle, onoj na koju se Andrić naslanjao i iz koje je crpio. Potom i kao znatiželju novijeg genija literature za nebeletrističke tekstove starijeg. Devet eseja koje je posvetio Njegošu, Andrić je ispisao s dužnim poštovanjem i posvećenošću. Upozorio je na dalekosežnost njegoševskog pisanja, promatranja i poimanja. U tom pogledu i danas je dragocjeno studirati Andrićeve eseje o Njegošu. Možda najprije stoga što tako imamo priliku spoznavati kako jedan mlađi patrijarh naracije gleda u svoga starijeg učitelja epike. Njegoša pjesnika i proroka, barda i vladiku Andrić vidi u svjetlu njegove povijesne uloge. Zapažamo kako se nije lako nosio s njegoševskom poetikom i politikom. Obojica su remetili kategorije univerzalnog i povijesnog. Svaki u domeni svojeg vremena, obojica iz središta iste jezične osjećajnosti. Imaginarni dijalog koji svojom kritikom Andrić uspostavlja s Njegošem shvaćamo i kao težnju da se propitaju vlastiti poetički i životni izbori.

Citati prema:

Ivo Andrić: *Umetnik i njegovo delo*, eseji, ogledi i članci, II. dio Svjetlost, Mladost Sarajevo, Zagreb 1977.

P. P. Njegoš: *Izabrana dela*, Narodna knjiga, Beograd, 1964.